

dan başka değişik disiplinler çerçevesinde de olsa din sosyolojisi alanında yeni araştırmalar yapılmış ve eserler yazılmıştır. Şerif Mardin *Din ve İdeoloji* (Ankara 1969; İstanbul 1983) adlı eserinde Cumhuriyet Türkiye'si'nin kültürel yapısında, halk arasında yaşayan ve müslümanların kimliğini ve sosyal davranışlarını belirlemede önemli bir unsur olan "Volk İslâm"ı araştırmıştır. Mümtaz Turhan bazı kitap ve makalelerinde toplumsal farklılaşma ve kültür değişimleri çerçevesinde dinin durumunu ele almış, Nurettin Topçu ruhî ve ahlâkî faktörleri ön plana çıkardığı eserlerinde toplumların oluşması ve gelişmesinde dinî inanç ve yaşayışın önemini vurgulamış, özellikle İslâm dininin yanlış yorumlanmasının Türk toplumunun çeşitli kesimlerinde ahlâk bakımından meydana getirdiği sapmalar üzerinde durmuştur. Ali Fuat Başgil ve Osman Turan'ın din ve laiklik konusundaki eserlerinde din sosyolojisinin önemli meselelerinden olan din-devlet ilişkisi incelenmiştir. Niyazi Berkes *İslâmcılık, Ulusçuluk, Sosyalizm* (İstanbul 1965) ve *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (Ankara 1975; İstanbul 1978) adlı eserlerinde Türk toplumunda fikir akımlarının ve çağdaşlaşma hareketlerinin dinî-sosyal ve tarihî arka planına inmeye gayret etmiştir. Ahmet Yücekök, *Türkiye'de Örgütlenmiş Dinin Sosyo-Ekonomik Tabanı* (Ankara 1971) adlı çalışmasında sanayileşme ile birlikte artış gösteren dernekleşmeyi inceleme konusu yapmıştır. M. Rami Ayas ve Ünver Günay doktora ve doçentlik çalışmalarını Türk toplumunun sosyal meselelerine tahsis ederek dinî hayatı, sosyokültürel mirası, dinî grupları ele almışlardır. Erol Güngör, Âmiran Kurtkan Bilgiseven, Orhan Türkoğlu, Baykan Sezer, Ümit Meriç ve diğer bazı araştırmacıların da bu alanla ilgili çalışmaları bulunmaktadır.

Son yıllarda sayıları giderek artan ilâhiyat fakültelerinde din sosyolojisi ana bilim dalının yer alması, din bilimleri enstitüsü ve sosyal bilimler enstitüsü gibi lisans üstü öğretim yapan kurumlarda genel olarak din sosyolojisi ve özellikle İslâm sosyolojisi alanlarında yüksek lisans ve doktora programlarının açılması, tez çalışmaları yaptırılması ümit verici gelişmelerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla* (trc. Nafiz Daşman), İstanbul 1956, s. 64-106; a.mlf., *es-Siyâsetü'l-medeniyye* (trc. Mehmet Aydın v.dğr.),

İstanbul 1980, s. 36-69; Gazzâlî, *İhyâ* (trc. Ahmet Serdaroglu), İstanbul 1975, II, 157 vd.; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 271-275, 346-347, 420-421, 480-490; G. Mensching, *Sociologie religieuse* (trc. P. Jundt), Paris 1951, s. 7-18; H. Freyer, *Din Sosyolojisi* (trc. Turgut Kalpsüz), Ankara 1964, s. 2-4, 29-78; a.mlf., *İctimât Nazariyeler Tarihi* (trc. Tahir Çağatay), Ankara 1977, s. 190-200; Harun Han Şirvanî, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare* (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul 1965, s. 46-64, 94-114; H. Desroche, *Sociologies religieuses*, Paris 1968, s. 7-55; S. G. F. Brandon, "Sociology of Religion", *DCR*, s. 582-586; C. A. O. Van Nieuwenhuijze, *Sociology of the Middle East*, Leiden 1971, s. 8-40; J. P. Charnay, *Sociologie religieuse de l'Islam*, Paris 1977, s. 11-49, 421-426; Salâh Mustafa el-Fevvâl, *el-Mukaddime lî'l-'ilmî'l-ictimâ' iyyî'l-'Arabî ve'l-İslâmî*, Kahire 1982, s. 111-133, 171-184; Maan Halil Ömer, *Naḥve 'ilmî ictimâ' in 'Arabîyyin*, Bağdad 1984, s. 96-170, 326; R. Aron, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri* (trc. Alemdar Korkmaz), İstanbul 1986, s. 105-118, 314-338, 505-509, 551-570; M. Weber, *Sosyoloji Yazıları* (trc. Taha Parla), İstanbul 1986, s. 10, 514-526; Tal'at Gannâm, *'İlmü'l-ictimâ' min manẓûrin İslâmiyyin*, Kahire 1987, s. 37-120; Recep Şentürk, *Çağdaş Mısır'da Sosyoloji Çalışmaları* (yüksek lisans tezi, 1988), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 54-58, 82-87; Berrin Eyce, *Fransız Sosyologu Gabriel Le Bras'da Din Sosyolojisi* (yüksek lisans tezi, 1988), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 7-55; İzzet Er, "Din Sosyolojisi Araştırmaları ve Problemleri", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Samsun 1989, s. 99-106; a.mlf., "Türkiye'de Din Sosyolojisi Çalışmaları", *UÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 1, Bursa 1986, s. 125-131; a.mlf., "Genel Olarak Batıda İslâm Sosyolojisi Çalışmaları ve Jean-Paul Charnay", *Din Öğretimi Dergisi*, sy. 10, Ankara 1987, s. 79-82; Mehmet Rami Ayas, *Türkiye'de İlk Tarikat Zümreleşmeleri Üzerine Din Sosyolojisi Açısından Bir Araştırma*, Ankara 1991, s. 9-11; Selâhaddin Âsım, "İctimaiyyât ve Şeriat-i İslâmiyye", *SM*, II/28 (1324); a.mlf., "İlm-i İctimâa Nazaran İslâmiyet", a.e., II/33 (1325); Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Bizde Dinî Sosyoloji ve Tarih Araştırmaları", *Folklor Postası*, sy. 7, İstanbul 1946; sy. 8 (1946); sy. 29 (1946); Mehmet Karasan, "Din Sosyolojisinin Öncüleri ve Kurucuları", *ACİİFD*, II/4 (1953), s. 561-69; Mehmet Taplamacıoğlu, "Din Sosyolojisi Çalışmaları", a.e., VIII (1960), s. 55-60; a.mlf., "Din Sosyolojisinde Son Gelişmeler", a.e., X (1963), s. 49-63; a.mlf., "Bazı İslâm Bilginlerinin Toplum Görüşleri", a.e., XII (1964), s. 83-95; Ünver Günay, "İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü", *EAİİFD*, VI (1986), s. 94-113; P. H. Vrijhof, "Din Sosyolojisi Nedir?" (trc. M. Emin Köktaş), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 4, İzmir 1987, s. 505-526; James B. Belford, "The Sociology of Religion 1945-1989", *Social Compass*, XXXVII/1, London 1990, s. 45-64; R. N. Bellah, "The Sociology of Religion", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York 1972, XIII-XIV, 406-413; D. Winston, "Sociology of Religion", *EAm*, (1987), XIII, 393-400.

ed-Dîn ve'd-DEVLE

(الدين والدولة)

Hristiyan iken ihtidâ eden
Ali b. Rabben et-Taberî'nin

(ö. 247/861'den sonra)

Hız. Muhammed'in
peygamberliğini ispat için
yazdığı eser.

Ünlü bir hekim ve Nestûrî mezhebine mensup bir hristiyan iken Abbâsî Halifesi Mutevekkil -Alellah'ın (847-861) teşvikiyle yetmiş yaşında müslüman olan Ali b. Rabben et-Taberî, bundan sonra İslâmiyet'i savunmak ve Hristiyanlığı tenkit etmek maksadıyla iki eser kaleme almıştır. Bunlardan biri *er-Red 'ale'n-naşârâ*, diğeri ise *ed-Dîn ve'd-devle fî işbâtî'n-nebiyyi Muḥammed şallallâhu 'aleyhi ve sellem*'dir. İkinci eser birincisinden hacim bakımından daha büyük, muhteva açısından daha önemlidir. Eser bir mukaddime, on bab ve kısa bir hâtmeden oluşmaktadır.

Müellif mukaddimede, Tevrat ve İnciller'de Hz. Muhammed'in ismi ve nitelikleri yer aldığı halde yahudi ve hristiyanların bu gerçeği gizlediklerini ve kutsal metinler üzerinde bazı tahrifatta bulunduklarını, amacının bu durumu açıklığa kavuşturmak olduğunu söylemektedir. Kendisinden önce aynı konuda birçok müslüman müellifin kitap yazdığını, fakat bunlardan bazısının ifadesinin yetersiz ve üslûbunun bozuk olduğunu, bazısının sadece müslümanlara hitap ettiğini, bir kısmının da Tevrat ve İnciller'i lâıykıyla tanımadan Yahudilik ve Hristiyanlığa karşı İslâm'ı şiirle savunmaya kalkıştığını belirtir. Kendisinin ise bu üç dinin kutsal kitaplarını çok iyi bildiğini, hasımları tarafından İslâm'a yöneltilen eleştirileri teker teker ele alarak bu konudaki iddiaları çürüttüğünü, terminoloji ve üslûp bakımından okuyucunun anlayacağı bir yöntem uyguladığını, bu özelliklerinden ötürü eserinin emsallerinden daha başarılı olduğunu savunur. Reddiyeler tarihinde bu eserin önemi, Kitâb-ı Mukaddes'i iyi bilen eski bir hristiyan tarafından yazılmış olmasıdır. Ali b. Rabben, Kitâb-ı Mukaddes'i Hz. Muhammed'in beşaretiyle ilgili İslâmî görüşü savunmak amacıyla kullanmış ve onun birçok pasajını bu açıdan tefsir etmiştir. Kutsal metin olarak mütercim Markos'un Süryânice tercümesinden fay-

dalanmış, bazan da onu Grekçe tercüme ve İbrânîce metinle mukayese etmiştir. Ayrıca Süryânîce metni Arapça'ya çevirmiştir.

Ali b. Rabben et-Taberî'nin tesbitine göre İslâm'a karşı olanlar dört grupta toplanmaktadır. a) Hz. Muhammed'in getirdiği mesajın gerçekliği konusunda şüphe ve tereddüd bulunanlar; b) Mevcut siyasî ve sosyal statülerini kaybetmekten endişe edenler; c) Alışkanlık ve geleneklerinden kopamayanlar; d) Zekâ ve anlayışı kıt olanlar. Taberî daha ziyade bunlardan birinci grup üzerinde durarak icmâa dayanan her bilginin özellikle peygamberlik konusunda geçerli olamayacağını, bunun yanı sıra başka belgelerin bulunmasının da şart olduğunu ve Hz. Muhammed'in nübüvvetle ilgili bütün üstün vasıfları şahsında topladığını ifade eder. Bu konuda özellikle hristiyanların Hz. Peygamber'e inanmalarının başlıca sebebi olarak ileri sürdükleri hususlar, önceki peygamberlerin onun geleceğine ilişkin hiçbir haber vermedikleri, Kur'an'da onun peygamberliğini kanıtlayacak herhangi bir mucizenin yer almadığı ve Hz. İsa'nın kendinden sonra peygamber gelmeyeceğini haber verdiği şeklindeki iddialardan ibarettir. Ali b. Rabben, bütün bunları peygamberler tarihinden örnekler vererek çürütmeye çalışır. Gerçekten onun bu hususta gösterdiği örnekler ve yaptığı kıyaslamalar Kitâb-ı Mukaddes kültürüne hakkıyla vâkıf olduğunu ortaya koymaktadır.

Eserin çok kısa olan birinci babında müellif, Hz. Muhammed'in getirdiği dinin esasının tevhid olduğuna, bunun da Hz. Âdem, Nûh ve İbrâhim başta olmak üzere bütün peygamberler silsilesinde temel bir ilke sayıldığına dikkat çekerek konuyla ilgili âyetleri sıralar. İkinci babda İslâm ahlâkının esasını oluşturan Allah sevgisi, anne baba sevgisi, sıki akrabalık bağları, cömertlik, feragat, fedakârlık, kötülüğü iyilikle karşılama, af, hoşgörü ve ahde vefa gibi yüksek ahlâk ilkeleriyle ilgili âyet ve hadislerden, Hz. Peygamber'in hayatından çarpıcı misaller vererek böylesine mükemmel ilkeleri içeren bir dinin hak din ve onun peygamberinin de hak peygamber olması gerektiğini vurgular. Üçüncü ve dördüncü bablar, başta mi'rac olmak üzere Hz. Peygamber'in hayatta iken gösterdiği mucizelere, beşinci bab

ise vefatından sonra meydana gelen mucizelere ayrılmıştır. Altıncı babda müellif, ümmî bir insanın Kur'an gibi üstün belâgat örneği olan bir kitabı ortaya koymasının mucizeden başka bir şeyle izah edilemeyeceğini söyler. Ona göre Kur'an gibi bir kitabı getiren kimse ümmî değil de büyük bir edip ve hatip olsaydı o takdirde bile Kur'an mucize sayılırdı. Ali b. Rabben henüz hristiyan iken önemli bir âlim olan amcasının etkisinde kalarak belâgatın sadece Kur'an'a has bir özellik olmayıp her dil için geçerli olduğuna inandığını, fakat müslüman olup Kur'an'ı yakından inceleme imkânını bulduktan sonra onun hem lafzı hem de mânası bakımından üstün bir belâgat örneği teşkil ettiği şeklindeki görüşün doğruluğuna inandığını samimi bir şekilde itiraf eder. Ayrıca diğer semavî kitaplarla Kur'an-ı Kerim arasında muhteva açısından da karşılaştırmalar yapan Taberî, Tevrat'ta birçok ahkâmın yer almasına rağmen onun daha ziyade İsrâiloğulları'nın tarihi durumunda olduğunu belirtir. Ona göre İnciller'de de birtakım ahlâkî öğütler bulunmakla birlikte insanların karşılıklı hukukî ilişkilerini düzenleyen hükümler yoktur. İncil daha çok Hz. İsa'nın günlük mahiyetindedir. Zebûr ise hoşâ giden ilâhiler, niyaz ve tesbihlerden ibarettir, onda da ahkâm mevcut değildir. Eş'iyâ (İşaya) ve Ermiyâ (Yeremya) gibi nebilerin kitapları baştan sona İsrâiloğulları'na lânetle doludur. Üstelik bu son iki kitapta akıl ve gerçekle bağdaşmayan ve bir peygambere asla yakışmayan birçok olay mevcuttur; bu yüzden de zındıkların eleştirisine hedef olmuşlardır. Halbuki Kur'an'da buna benzer bir tek harf dahi bulunmamaktadır. Allah'ı en yüce sıfatlarla tanıtan, O'nu şanına lâyık hamd, senâ ve niyazlarla anan bu kitap kanun ve kurallarla va'd, va'id, hikmet, tövbe ve gufran ifadeleriyle doludur.

Yedinci babda, İslâmiyet'in çok kısa bir süre içinde yayılarak diğer din ve devletler üzerinde kesin bir üstünlük kurmasının mucize sayılıp sayılmayacağını tartışan müellif, önceleri kendisinin de diğer hristiyanlar gibi bunun bir şahsa veya millete has bir durum olmayıp bütün milletler için geçerli sayılabileceğine inandığını, fakat gafletten uyanıp taklit belâsından kurtulduktan sonra bu olayın gerçek bir mucize teşkil ettiğini sa

vunanlara yürekten katıldığını anlatır. Bedevî ve müşrik bir toplumda bir yetimin tek başına çıkıp bütün insanlığı tevhide, en yüksek ahlâk ve hukuk ilkelerine davet etmesi ve kısa bir zamanda başarıya ulaşması mucizeden başka bir şeyle izah edilemez. Kral İskender ve Erdesîr gibi hükümdarların başarısına gelince, onlar insanlığı kurtarmak için Allah adına değil devletlerini güçlendirmek ve şöret sahibi olmak için hâkimiyet kurmuşlardır; dolayısıyla onları İslâm'ın iman, ahlâk, hukuk, adalet ve eşitliğe dayanan üstünlük anlayışıyla kıyaslamak doğru değildir.

Ali b. Rabben, eserinin sekizinci babında Hz. Peygamber'in havârisi durumunda olan ashabın seçkinlerinden Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Ali ile Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz'in zühd ve faziletlerini Yahudilik ve Hristiyanlık'taki bazı azîzlerin hayatıyla mukayese eder; İslâm'ın böyle seçkin kimselerin öncülüğünde yayılmış olmasının ilâhî bir lutf olduğunu söyler. Dokuzuncu bab müellifin, "Eğer Hz. Peygamber gelmeseydi önceki peygamberlerin Hz. İsmâil ile Hz. Muhammed hakkında verdiği haberlerin geçersiz ve yalan olması gerekirdi" şeklinde ortaya koyduğu tezin temellendirilmesine ayrılmıştır. Zira Allah Hz. İbrâhim ile Hâcer'e kendi soylarından gelecek peygamberlerle ilgili birçok müjdeli haber vermiş, bu haberler ancak Hz. Muhammed'in zuhuruyla tamamlanarak gerçekleşmiştir.

Eserin en hacimli babı olan onuncu babda müellif, Hz. Dâvûd'dan İsa'ya kadar bütün peygamberler tarafından Hz. Muhammed'le ilgili olarak haber verilen beşâretlerin kutsal metinlerde ne şekilde yer aldığını ve nelerden ibaret olduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatır. Bu babın sonunda muhacir ve ensardan birçok sahâbenin mucize görmeden İslâm'a girdiği yolundaki eleştirileri cevaplandırır. Ayrıca İslâm şeriatına yöneltlen haksız bir eleştiri olan, Hz. Peygamber'in Hz. Mûsâ ve İsa'nın koyduğu dinî geleneklere aykırı hareket ettiği, İsa'dan başka hiçbir peygamberin kıyamet hakkında bilgi vermediği şeklindeki hristiyanlar tarafından ileri sürülen iddiaları tutarlı bir biçimde cevaplandırarak reddeder.

Taberî kitabının hâtimesinde Mecûsîler'in, zındık, yahudi, hristiyan ve müslümanların temel akîdeleri hakkında özet

bilgi verdikten sonra bu bölgeye sırf gerçeği aramak amacıyla gelen akliselim sahibi bir Hintli veya Çinli'nin bu din ve kültürler hakkında yeterli bilgi edindikten sonra İslâmiyet'i seçeceğinden asla şüphe edilemeyeceğini söyler. Daha sonra hristiyanlara içinde bulundukları gafletten uyanmalarını, taklitten kurtularak bütün peygamberlerin mirasına ve insanlığın mânevî değerlerine sahip çıkan İslâm dinini kabul etmelerini öğütler. Kendisinin hidâyetine vesile olduğu için Halife Mütevekkil'e dua ederek eserini bitirir.

ed-Dîn ve'd-devle'nin İslâmî literatürde yer alan en başarılı reddiyelerden biri olduğu, adından söz edilmemekle birlikte sonraki dönemlerde yazılan eserlerde ondan büyük ölçüde faydalandığı söylenebilir.

XX. yüzyılın ilk yarısında *ed-Dîn ve'd-devle*'nin Ali b. Rabben'e ait otantik bir eser olup olmadığı konusu bazı hristiyan teologlar tarafından tartışılmıştır. Eseri İngilizce'ye çeviren ve Arapça metnini neşreden A. Mingana, gerek tercümede (*The Book of Religion and Empire*, Manchester 1922), gerekse ayrıca yazdığı bir makalede ("A Semi-official Defense of Islam", *JRAS* [1920], s. 481-488) eserin Ali b. Rabben et-Taberî'ye ait olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan D. S. Margoliouth, E. Fritsch, Fr. Taeschner, G. Graf ve M. Perlmann gibi araştırmacılar tarafından Taberî'ye ait otantik bir eser olarak kabul edilen *ed-Dîn ve'd-devle* Paul Peeters'a göre otantik değildir (*Analecta Bollandiana*, s. 202). M. Bouyges'a göre ise XX. yüzyılın başlarında Taberî takma adını kullanan bir müellif tarafından kaleme alınmıştır. M. Bouyges, John Rylands Library'nin müdürüne yazdığı açık mektupta (*Le Kitab ad-Din wa'd-Dawlat récémmment éditée et traduit par Mr. A. Mingana est-il authentique?*, Temmuz 1924, 16 sayfa) konuyu tartışma gündemine getirmiş, ikinci mektubunda (*Le Kitab ad-Din wa'd-Dawlat récémmment éditée traduit et défendu par Mr. Mingana n'est pas authentique*, Haziran 1925, 4 sayfa) eserin otantik olmadığını ileri sürmüş, konuyla ilgili son makalesinde de ("Nos informations sur Ali at-Tabari", *MUSJ*, XXVIII/4 [1949-50], s. 67-114) bunu delillendirmeye çalışmıştır.

ed-Dîn ve'd-devle Kahire'de yayımlanmışsa da (1342/1923) ilmî neşri Âdil Nüveyhiz tarafından yapılmıştır (Beyrut 1393/1973).

BİBLİYOGRAFYA :

Ali b. Rabben et-Taberî, *ed-Dîn ve'd-devle: The Book of Religion and Empire* (nşr. ve trc. A. Mingana), Manchester 1922; a.e. (nşr. Âdil Nüveyhiz), Beyrut 1373/1973; M. Bouyges, *Le Kitab ad-Din wa'd-Dawlat récémmment éditée et traduit par Mr. A. Mingana est-il authentique?*, Beyrut 1924; a.mlf., *Le Kitab ad-Din wa'd-Dawlat récémmment éditée, traduit et défendu par Mr. Mingana n'est pas authentique*, Beyrut 1925; a.mlf., "Aliy Ibn Rabban at-Tabariy", *Isl.*, XXII (1935), s. 120-121; a.mlf., "Nos informations sur Ali al-Tabari", *MUSJ*, XXVII/4 (1949-50), s. 67-114; Th. Nöldeke, "Ali Tabari, The Book of Religion and Empire", *Deutsche Literaturzeitung*, Leipzig 1924, s. 22-28; P. Peeters, *Analecta Bollandiana*, Bruxelles 1924, s. 202; G. Graf, *Orientalistische Literaturzeitung*, Leipzig 1926, s. 511-512; a.mlf., *Geschichte der Christlichen arabischen Literatur*, Città del Vaticano 1944; E. Fritsch, *Islam und Christentum im Mittelalter*, Breslau 1930, s. 6-12; Brockelmann, *GAL*, I, 414-415; Mehmet Aydın, *Müslümanların Hristiyanlığa Karşı Yazdığı Reddîyeler ve Tartışma Konuları*, Konya 1989, s. 45-48; A. Mingana, "A Semi-official Defense of Islam", *JRAS* (1920), s. 481-488; a.mlf., "Remark on Tabari's-Semi-official Defense on Islam", *Bulletin of John Ryland's Library*, sy. 9, Manchester 1925, s. 236-240; D. B. Macdonald, "Le Kitab ad-din wa'd-dawlat", *MW*, XV (1925), s. 210-211; D. S. Margoliouth, "On the Book of Religion and Empire by Ali b. Rabban al-Tabari", *The Proceeding of the British Academy*, XVI, London 1930, s. 165-182; Fr. Taeschner, "Die Alttestamentlichen Bibelzitate, vor allem aus dem Pentateuch, in at-Tabari's Kitab ad-Din wad-daula und ihre bedeutung für die Frage nach der Echtheit dieser schrift", *Oriens Christianus*, IX, Leipzig 1934, s. 23-39; M. Perlmann, "Note on the Authenticity of Ali Tabari's Book of Religion and Empire", *MW*, XXXI/3 (1941), s. 308; G. C. Anawati, "Polémique, apologie et dialogue Islamo-Christiens, positions classiques médiévales et positions contemporaines", *Euntes Docete*, XXII (1969), s. 392-395; Necip Taylan, "Ali b. Rabben et-Taberî", *DA*, II, 434-436.

MAHMUT KAYA

DİN-i KAYYİM

(الدين الكييم)

Gerçekliğini ve etkinliğini daima koruyan dosdoğru din anlamında bir tabir.

Kayyim "ayakta durmak, doğru, sabit ve düzgün olmak" anlamındaki Arapça kıyâm kökünden mübalağa ifade eden bir sıfat olup "doğru, sabit, sürekli" mânalarına gelir. Buna göre dîn-i kayyim tamlaması "dosdoğru, sabit, sürekli, varlığını, gerçekliğini ve etkinliğini daima koruyup devam ettiren din" demektir. Din kelimesi Kur'an-ı Kerim'in çeşitli âyetlerinde yalın halde kullanıldığı gibi hak dinde bulunması gereken özel-

likleri ifade eden ve vahye dayalı tevhid dinini diğer inanç sistemlerinden ayıran çeşitli kelimelerle terkipler halinde de kullanılmıştır (meselâ dînüllah: Âl-i İmrân 3/83; dînü'l-hak: et-Tevbe 9/29, 33; dînü'l-hâlis: ez-Zümer 39/3). Dîn-i kayyim tabiri dört âyetle doğrudan sıfat-mevsuf şeklinde (et-Tevbe 9/36; Yüsuf 12/40; er-Rûm 30/30, 43), bir âyetle de aynı anlamda, fakat farklı kıraatlerle "dinen kıyemen" veya "kayyimen" şeklinde (el-En'âm 6/161) yer almaktadır. Beyyine süresinde geçen "dînü'l-kayyime" (98/5) terkihi ise Râgıb el-İsfahânî ve diğer bazı müfessirlere göre "dînü'l-ümme'ti'l-kayyime" (hakki ayakta tutan ümmetin dini) takdirindedir. Bazı müfessirler ise bu terkihin de "ed-dînü'l-kayyim" şeklinde sıfat - mevsuf mânası taşıdığını kabul ederler; nitekim öyle bir kıraat de mevcuttur (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "kvm" md.; Kurtubî, XX, 98).

Kur'an'da geçen tabirlerden olması sebebiyle dîn-i kayyim terkihiyle ilgili açıklama ve yorumlar daha çok müfessirler tarafından yapılmıştır. Pek çok tefsirde ve Kur'an sözlüklerinde bu tabir bütün hak peygamberlerin tebliğ ettiği, hurafe ihtiva etmeyen, iman esaslarında ve ana ilkelerinde hiçbir çelişki bulunmayan, tahrife uğramamış prensiplere sahip, insanın yaratılış özelliklerine en uygun, dünya ve âhiret işlerini dengeli bir biçimde düzenleyen din gibi birbirine yakın ve birbirini tamamlayıcı ifadelerle tefsir edilmiş ve bir bakıma "Hanîf dini" tabiriyle eş anlamlı kabul edilmiştir. İmam Mâtürîdî ise dîn-i kayyim tabirini "hüccet ve delile dayanan din" şeklinde açıklayarak hem bu ifadeyle ilgili bütün görüşleri özetlemekte, hem de gerçek dinin akl-ı selîm sahibi bütün insanlar tarafından rahatlıkla kabul edilecek sağlam burhanlara dayalı olması gerektiğini vurgulamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "kvm" md.; Lisânü'l-'Arab, "kvm" md.; Mustafavî, *et-Tahkiq*, III, 290; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Bulak), X, 89; XXI, 27; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, Selimağa Ktp., nr. 40, vr. 355^b, 564^a; Mekki b. Ebû Tâlib, *el-Keşf 'an vücûhi'l-kur'âti's-seb'e* (nşr. Muhyiddin Ramazan), Beyrut 1404/1984, I, 458-459; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Bulak 1284, II, 188; III, 222; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, XVI, 53; Kurtubî, *el-Câmi'*, Beyrut 1408/1988, XX, 98; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 267; Âlûsî, *Râhu'l-me'ânî*, X, 91; Elmalılı, *Hak Dini*, III, 2113-2114; VI, 3823-3825; IX, 5997-6000; Abdülazîz es-Seyrevân, *Mu'cemül'l-câmi' li-ğaribi'l-müfredâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Beyrut 1986, s. 354; L. Gardet, "Din", *El²* (İng.), II, 295.

M. SAİD ÖZERVARLI